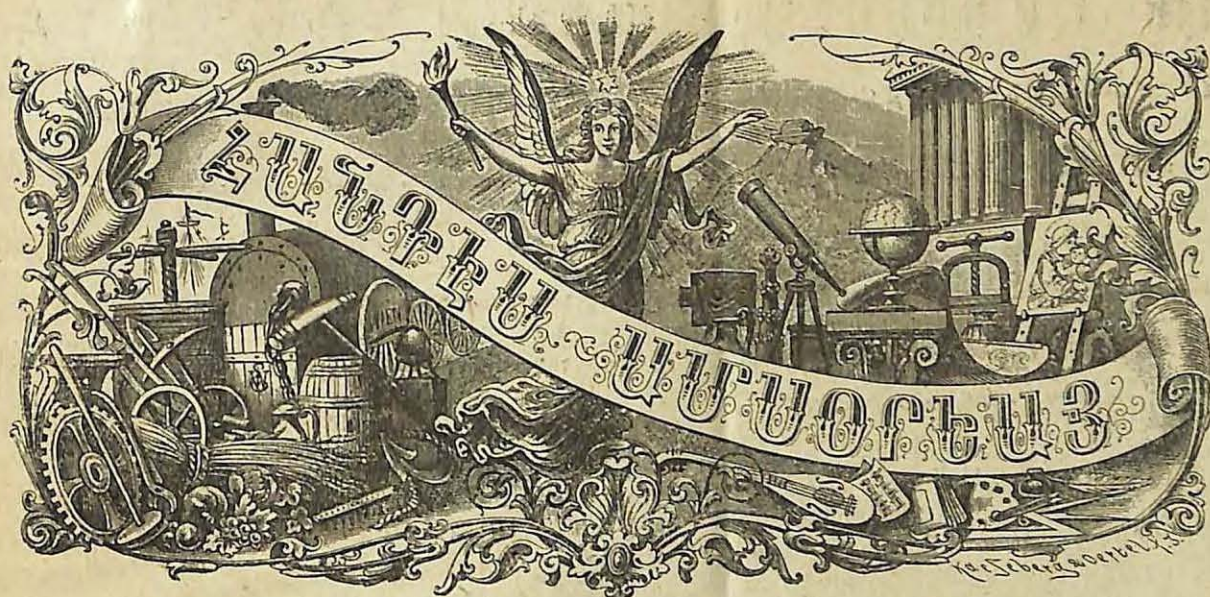

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԼԵ. ՅԱՐԻ 1921

Տարեկան 20 ֆրանկ:

ԹԻԻ 1-2
ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

“ԹՈՒՂԹ ՊՐՈԿԼԵՍՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԱՌՍՈՒՐԻՆ ՍԱՀԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԱՌՍՈՒՐԻՆ ՄԱԹԻՈՑ”

Ա.

այտնի է թէ երեք դա-
նազան խմբագրութիւն-
ներով աւանդուած է
մեզի ՊՐՈԿԼԵՍ (437—447)
համաւաւոր այս թուղթը.
յունարէն ընդարձակագոյն,
հետեւաբար ամբողջական
ընագրով, որ կը կրէ πρὸς
Ἀρμενίους περὶ πίστεως ἰσο-
րագիրը¹, ասորի շատ ազատ
ու կամայական թարգմանութեամբ, պահուած

Ջաքարիա Հոետորի Եկեղեցական Պատ-
մութեան մէջ 1139, 1139-1140¹ եւ հայերէն
բողոքովն նոր խմբագրուած յառաջաբանով ու
այլակերպ վերջաւորութեամբ, տպուած նախա-
պէս “Պատկեր”, թերթին մէջ² եւ յետոյ Գիւրգ
Թղթոցի առաջին էջերուն մէջ³:

Հայ ընագրին ընծայած առանձնայատուկ
շեղմաներէն ու Amelli Guerrinoի տուած
մէկ տեղեկութենէն⁴ ազգուած կը հաստա-

grecque directe, nous possédons une traduction latine
fort fidèle de notre épître de Proclus, due à la plume
de Dionysius Exiguus, nne moine scythe, qui,
venu à Rome vers 497, fut un spécialiste de ces sortes
d'ouvrage, Remy, Revue de l'instruction publique en
Belgique 1912, էջ 163. J. Van Hecke, Acta sanctorum
octobris, Հատոր Ժ, էջ 643. Չամչեանց, Պատմութիւն
Հայոց, Ա. հատոր, էջ 525-527. Յովնանեանց, Պատմու-
թիւն տիեզերական ժողովոց, Վիեննա 1847, էջ 207-210.
տես նաեւ Մնգրիկեան, Բազմավէպ 1904, էջ 355 ծանոթ.:
¹ Land, Zachariae Episcopi Milytenis aliorumque
scripta historica, Anecdota syriaca, III, էջ 103-115.
անգլիերէնի թարգմանուած Hamilton եւ Brooks, The
syriac Cronicle as that of Zachariah of Melytene, London
1899 եւ գերմաներէն Ahrens եւ Krüger, Die sogenannte
Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, Leipzig 1899,
էջ 1899, տես Wright, Ցուցակ, էջ 644: — La version
syriaque du compilateur est très libre; c'est une adop-
tation et non une traduction du texte grec, Eugener,
La compilation historique de Pseudo-Zacharie le Rhé-
teur, Revue de l'Orient Chrétien, 1900, էջ 213:

² Հ. Բ. Զոտոյեան, Պատկեր, Կ.Պոլիս 1890,
էջ 219-222, 271-276:

³ Գիւրգ Թղթոց, Թիֆլիս 1901, էջ 1-8:

⁴ S. Leone Papa e l'Oriente, 1882, էջ 27. Հմմտե
Migne, Pat. lat. 67, Dionysii Exigui in epistolam
S. Procli a se latine translata praefatio, էջ 407:

¹ Προκλου ἀρχιεπισκόπου πρὸς Ἀρμενίους περὶ
πίστεως, Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et ample-
xima collectio, editio novissima, V (1761), էջ 421-438
եւ Migne, Pat. gr. 65, 873-879. գրութեան գրողպատ-
ճառք տես Liberatus, Breviarium causae Nest. et Eu-
tych., Migne, Pat. lat. 68, էջ 990. — Outre la tradition

տէր ժամանակին Զարբհանալեան թէ ինքը Պրոկղե Հայոց եպիսկոպոսներուն ուղղած առաջին թղթին հայկական թարգմանութեան չէ հանդիպած, մեզի միայն հասած է երկրորդ նամակ մը նոյն Պրոկղե, մեր վերը յիշած խորագրով (= Թուղթ Պրոկղեայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Սահակ Հայրապետ Հայոց եւ առ սուրբն Մաթթոյ), ուղղեալ առ երկուսին սրբասուն եւ աստուածաբեալ հարս հայերէն դպրութեանց, այսպիսի սկզբնաւորութեամբ «Երանի որ հանապազորդ լինիցին ի քաղցրահայեաց տեսիլ երեսացդ» եւ այլն¹: Նոյնպէս կը գրէր Զոտոյեան. «Հայերէն օրինակին մէջ այս հատուածը փոխանակեալ է համառօտ եւ ըստ իմիք անյարմար կանխաբանութեան մը, որ գուցէ Պրոկղե միւս գրոյն կանխաբանութիւնն է գրեալ ի կիզկոնէ՝ ուր յառաջն եպիսկոպոս էր եւ թղթոյն վերնագիրն ալ հայերէնի մէջ Պրոկղեայ եպիսկոպոսի կ'ըսէ²», մինչ մենք ոչ-հայերէնագէտներու ալ ծանօթացնել ուղեւորով հայ բնագրին ընծայած ինքնատիպ դարձուցութիւնները, կը գրէինք Wiener Zeitschriftի մէջ թէ անկարելի է ընդունիլ «առաջին» եւ «երկրորդ» թուղթ եւ թէ «Երանի որ հանապազորդ լինիցին...» սկզբնաւորութիւնը Պրոկղե բուն, միակ թղթին նոր խմբագրութեամբ այլափոխուած համառօտ մէկ յառաջաբանն է³: Այս ու նման տեսութիւնները եկաւ հիմնապէս կերպարանափոխելու «Կնիք Հաւատոյ»ի հրատարակութիւնը⁴:

Այս հաւաքածոյին մէջ «Յաղագս մին գոլ զտէր մեր եւ զՓրկիչն Յիսուս հանդերձ իւրով մարմնովն» եւ այլն⁵ սկզբունքը Հարց վկայութիւններով հաստատելու համար յառաջ կը բերէ Հաւաքիչը ի մէջ այլոց «Ի թղթոյն Եղնկայ Կողբացոյ թարգմանչի» հատուած մը⁶, որ կայ բառական նաեւ Գիւրգ թղթոցի «Պրոկղեայ եպիսկոպոսի» ընծայած հայերէն յառաջաբանութեան մէջ: Այս անակնկալ երեւոյթը շատ կարեւոր գիւտի մը առջեւ դրաւ զմեզ. ու

Կ. Տէր-Մկրտչեան այս իրողութենէն լուսաւորուած փութաց իսկոյն մանրամասն քննել խնդիրը ու գրութեանս յիշուած երկու հեղինակներէն իսկապէս որ մէկուն վերագրումը ապացուցանելու համար նկատի առաւ հետեւեալ հանգամանքները. «Ա. Պրոկղե թղթի վերնագրի համաձայն ուղղուած է այն երկու անձի՝ Ս. Սահակին եւ Ս. Մաթթոյին, բայց թղթի սկզբին դիմումը լինում է մի անձի, եղակի արտայայտութիւններով, մինչդեռ վերջում բոլոր դիմումները յոգնակի են: Բ. Թղթի սկզբում գրողը այնպիսի խոնարհութեամբ է դիմում թղթակցին, ներկայացնում իրեն մեղաւոր նորա առաջ, ցանկանում լինել մէկը նորա վարձկաններից, որ բոլորովին սպասելի չէր քաղաքակիրթ յոյն աշխարհի կենդանի մայրաքաղաքի խրոխտ պատրիարքի կողմից գէպի մի խոնարհ «բարբարոս» ժողովրդի հովուապետ եւ չի համապատասխանում այն ծանօթ պայմաններին որոնց մէջ պիտի գրուած լինի այդ թուղթը, մանաւանդ որ թղթի վերջում հեղինակը իսկական խրատուի եւ ուսուցանողի դերում է եւ զգալ է տալիս, թէ ինչքան բարձրից է նայում դիմացինի վերայ: Գ. Այնտեղ, ուր Պրոկղե թղթի մէջ վերջանում է Եղնիկի հատուածը, հետեւում են անկապ դարձուածներ եւ շարունակութիւնն ամենեւին չի յարմարում նախընթացին, մի անգամից փոխուում են գրութեան թէ ոճը եւ թէ բովանդակութիւնը¹» — Այս շատ բանաւոր ու իրաւացի կէտերը իրաւունք տուին բնականաբար Կ. Տէր-Մկրտչեանի սա ուղիղ եզրակայութեան յանգեւելու թէ «Պրոկղե թղթի մէջ նորա իսկական գրութեան ու Եղնիկի թղթի մասերն իրար հետ խառնուած են եւ որ Եղնիկի է պատկանում նաեւ մեր հատուածի նախընթաց կտորը Պրոկղե թղթի մէջ²»:

Փոքրիկ անմտադրութիւն մը սակայն կը գործէ այս տեղ Կ. Տէր-Մկրտչեան երբ կը կարծէ թէ Կնիք Հաւատոյի մէջ բովանդակուած հատուածը միայն կը պատկանի Եղնիկի, եւ այս վարկածը հաստատելու համար Գիւրգ թղթոցի «ճնեալ ի սուրբ Կուսէն Աստուած՝ ըստ մարմնաւոր ծննդեանն մարդ կատարեալ» (էջ 1, տող 26—27) եւ անընդմիջապէս յաջորդող «եւ կոչի եւ է կոյսն տիրածին եւ աստուածածին» (էջ 2, տող 1) նախադասութիւններու մէջ կը գտնէ «ան-

¹ Հայկական թարգմանութիւնը՝ Նախնեաց, Ա. Ե. Ե. Ե. 1889, էջ 665:

² Պատկեր, 1890, էջ 218:

³ Ein Briefwechsel zwischen Proklos und Sahak, WZKM, 1913, էջ 419:

⁴ Կնիք Հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ եւ այլն հրատարակեց Կ. Տէր-Մկրտչեան, Էջմիածին 1914:

⁵ Անդ, էջ 99:

⁶ Անդ, էջ 130, զոր մասին ի վերջում հայտնի տես Նախնեացի Մաթթոյի թղթի մէջ, որտեղ խոստովանուած է թղթի իրական խմբագրութեան մասին:

¹ Կնիք Հաւատոյ, Ներածութիւն, էջ LIII:

² Կնիք Հաւատոյ, Ներածութիւն, էջ LIV:

կապ դարձուածներն, որ «մի անգամից փոխուում է գրութեան թէ՛ ոճը եւ թէ՛ բովանդակութիւնը»: Իրականութեան մէջ սակայն Եզնիկի հատուածը «մարդ կատարեալով»¹ չի վերջանար, այլ կը շարունակուի — եւ այն շատ կանոնաւոր կապակցութեամբ — Գիրք թղթոցի մէջ մինչեւ «եւ ոչ իբրեւ մարդ» հատուածը (էջ 2, տող 3). այնուհետեւ է որ կը յաջորդէ Պրոկղի բուն հատուածը.² «Եւ յայտ արասցեն հակառակողքն», տող 4 = *δεν αντιστασαν οι φιλονειχοι* եւ այլն, Migne, Pat. gr. 65, էջ 864, եւ փոքրիկ ընդհատումէ մը յետոյ կը շարունակէ «արդ ես զարմացեալ եմ» (Գիրք թղթոց, էջ 2, տող 15), որ կայ նաեւ Կնիք Հաւատոյի մէջ՝ Պրոկղի «առ սուրբն Սահակ Հայոց հայրապետ» հատուածին մէջ (էջ 111, տող 35), որուն սակայն չէ կրցած անդրադառնալ Կ. Տէր-Մկրտչեան:

Կնիք Հաւատոյի Հաւաքչին «նորին» (Պրոկղի) ի թղթոյն, որ առ սուրբ Սահակ Հայոց հայրապետ, էջ 109, մէջ բերած ընդարձակ հատուածը մեկնաբանելու համար Կ. Տէր-Մկրտչեան կ'ընդգրկէ Չարբ հանալի անի կարծիքը, այսինքն «առաջին» եւ «երկրորդ» թղթի խնդիրը, «եւ այդ առաջին թղթի մասն է — ըստ իրեն — ամենայն հաւանականութեամբ մեր ժողովածուի մէջ էջ 109 բերուածը. այս խնդիրը սակայն կարելի կը լինի պարզել նոյն թղթի յունարէն բնագրի եւ ասորերէն թարգմանութեան համեմատութեամբ, որ դժբախտաբար չունինք ձեռքի տակ»³:

Մենք այս փափաքուած համեմատութեան շնորհիւ կարող ենք այժմ հաստատել վերջնականապէս թէ Ա. Պրոկղի թուղթը այնպէս ինչպէս կը ներկայացնէ յոյն այժմեան բնագիրը, կար թարգմանուած հայերէնի⁴. Բ. Այս

¹ «Գուցէ Եզնիկ» որեւէ դեր է կատարել Պրոկղի թուղթը Հայաստան հասցնելու գործում, կամ նորա եւ Պրոկղի թղթերը մի ժողովածուի մէջ, իբրեւ նոյն խնդրին վերաբերեալ նիւթեր՝ իրար կցուած են եղել, եւ այդ պատճառով արտագրելիս թերթերն իրար հետ շփոթուել են «մարդ կատարեալ» բառերի միջնորդութեամբ, որ երկուսի մէջ էլ լինելով, կարող էին արտագրողի աչքը մէկից փոխցնել միւսի վրայ», անդ, էջ LIV:

² Տե՛ս իմ ուսումնասիրութիւնս, Ein Briefwechsel zwischen Proklos und Sahak, էջ 412:

³ Կնիք Հաւատոյ, էջ LIV:

⁴ Հմմտէ յոյնի սկզբնաւորութիւնը *οὐ μετρίως, ἀδελφοί, συνέχουν ἡμῶν τὴν ψυχὴν καὶ τὸν λογισμόν τῇ τρυφῇ καὶ ἐρωσὶν ἢ φήμῃ τῶν νεαρῶν τῆς ἀπάτης ζήσαντων, ἀπερὶ ἐναγχοῦ τῇ ἐμετέρα παυσούργως ἐπέσπειρε χάρις ὁ κοινὸς τῆς φύσεως ἐχθρός* եւ այլն, որ կարծես բառական կը կրկնուի «Սահակայ եւ Մալթոցի»

թարգմանութիւնը իր ամբողջութեամբը մեզի այլ եւս տրամադրելի չէ, մնացած են միայն հատուածներ, ընդարձակ հատուած մը Կնիք Հաւատոյի մէջ եւ ընդարձակ հատուած մը Գիրք թղթոցի մէջ. այս հատուածները զերար կը լրացնեն փոխադարձաբար. Գ. Գիրք թղթոցի մէջ Եզնիկայ «առ սուրբն Սահակ հայրապետ Հայոց եւ առ սուրբն Մաթդոց» գրած «մեղայական» օրինակին մէջ թղթերու անկումով¹ կամ ետեւաւորութեամբ խառնուած է Պրոկղի թղթին հետ եւ կազմած մէկ ամբողջութիւն ու Եզնիկ անունն ալ տեղի տուած՝ յետոյ Պրոկղի. Գ. Գրութիւն չունի հետեւաբար «առաջին» եւ «երկրորդ» թուղթ մը, ըստ որում Չարբ հանալի անի գրածները կը հային Կնիք Հաւատոյի բնագրին եւ այս բնագիրը — ի բաց առնելով Եզնիկեան հատուածը — բացարձակապէս նոյն է Գիրք թղթոցի հատուածին հետ:

Շօշափենք այժմ մերձուստ յոյն բնագրին, ասորի եւ հայ թարգմանութիւններու աղբյուր. յոյն բնագիրը Migneի քով սա սկիզբը կը կրէ *τοῖς θεοφιλεστάτοις καὶ θεοσεβεστάτοις ἐπισκόποις καὶ πρεσβυτέροις καὶ ἀρχιεπισκόποις τοῖς οὖσι κατὰ πᾶσαν τὴν Ἀρμενίαν τῆς ὀρθοδόξου ἀρχίας ἐκκλησίας*² = «աստուածասէր եւ աստուածապաշտ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից եւ հարց վանաց, որք միանգամ ընդ ամենայն համալրէն աշխարհն Հայաստանեայց ուղղափառ

Պրոկղի թղթոյն տուած պատասխանին մէջ «մի պղտորութիւն ընդունել ի վերայ միամտութեան (այսպէս կը կարգամ օրինակին սխալ միգրաթիան անիմաստը) տգիտութեան պարզամտութեան մերոյ, եւ բնաւ ամենեւին չընդունել... զվնասակար նորաբան նորաձոյն զհերետիկութիւնս, զոր այլ լանդակաշատ ամբարշտութիւն տակաւին զընդս դառնութեան սերմանցն ցանէ ի վերայ սրբութեան սերմանեաց որոշմախառն ուսումն» եւ այլն, Գիրք թղթոց, էջ 9-10 եւ իմ հրատարակութիւնս WZKM. 1913, էջ 427:

¹ Ճիշդ այնպէս, ինչպէս էջ 242 թերթի մը անկումով «Երանեւոյն Կեղեւտիանոսի» թղթոյն առաջին մասը՝ «Պետրոսի առ Ակակ» առաջին թղթին վերջին մասին հետ միացած է, ինչպէս գիտել կու տայ Գիրք թղթոցի հրատարակելը «աստուծոյ թերթ մի անկեալ է յօրինակէն եւ պակասին վերջն թղթոյն Կեղեւտիանոսի եւ սկիզբն առաջին թղթոյն Պետրոսի»: Տե՛ս նաեւ էջ 485, ուր դարձեալ «թերթ մի անկեալ է յօրինակէն եւ պակաս դասին սկիզբն նորոյ գրութեանն որ է զընդատրութիւն ընդ մէջ հայրապետին Հայոց Կոմիտասայ եւ պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ»:

² Remyի բնագրին անկարելւոր տարբերութիւնները տես *Un nouveau manuscrit d'une lettre de Proclus de Constantinople*, ի թերթին *Revue de l'Instruction publique en Belgique*, 1912, էջ 164. Թղթի Հայաստանի ընդհանուր եպիսկոպոսաց, երիցանց եւ վանահայրց ուղղութեան պատճառը կը կարծէ Չարբեան Շփոթելի ասորի նստուր կաթողիկոսութիւնը, Պատկեր 1890, էջ 219:

սուրբ Եկեղեցւոյ, նոյնը գրեթէ բառական պահած է Գիօնիսիոս՝ *Dei amantissimis et venerabilibus episcopis et presbyteris et archimandritis orthodoxae sanctae per totam Armeniam ecclesiae*¹. Պրոկղի գրչէն կլած այս սկզբնաւորութիւնը, որ բնականօրէն թղթիս իսկական խորագիրն է, յետոյ է որ ժամանակի ընթացքին կ'ունենայ մեկնողական ծանօթ խորագիրը *πρὸς Ἀρμενίους περὶ πίστεως* = *ad Armenios de fide* epistola գլխակարգութիւնը, որուն մերձ է նաեւ Զաքարիայի քով պահուած խորագիրը. «Գլուխ հինգերորդ որ է ի նմա թուղթ Պրոկղի, աւագ քահանային Կոստանդնուպոլսոյ առ Հայս (Λαός) Լաօ»², որ դարձեալ կը կրկնուի աւելի պայծառ թղթոյս վերջը. «Կատարած թղթոյն, զոր գրեաց երանելին Պրոկղոս, եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսոյ առ մեծ Հայս Պարսից (Λαός, Λαός, Λαός) վասն ճշմարիտ հաւատոց»³: Հայերուն քով ալ կար բնականաբար Պրոկղի թղթին սկզբնաւորութիւնը, հետեւաբար Պրոկղի թուղթը «բոլոր Հայաստանի ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներուն, քահանաներուն եւ արքիմանտրիքներուն» ուղղուած գիտէին դասական մատենագիրները. թղթերուս թարգմանիչն էր որ անտարակոյս ազգային որոշ գունաւորում մըն ալ փորձեց տալ խորագրին՝ եպիսկոպոսներու հետ փոխանակելով իր «Սահակը եւ քահանաներու եւ վանհայրերու տեղ դնելով իր վարդապետը»՝ Մաթթոց⁴: Կորիւն արդէն Սահակայ եւ Մաշդոցի ուղղուած գիտէ թուղթս իր հետեւեալ շատ կարեւոր տողերուն մէջ. «Յայնմ ժամանակի բերեալ երեւեցան Հայաստան աշխարհին Գիրք սուտապատումք, ընդունայնախաւս աւանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում թէոզիոս (Թէոդորոս) անուն: Վասն որոյ իմն հորոսական հայրապետաց եկեղեցեացն որքոյն Հռոմէականաց տունին ճշմարտահասարակութեան Սահակայ եւ Մաշդոցի: Իւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխարհահաւած արտաբոյ իւրեանց մերժեցին, զի մի ի յուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցի (ապ. յարիցե)»⁵: Նոյն կարծիքին կը թուի թէ կը հետեւի նաեւ Գաթրճեան

երբ կը գրէ հեղինակօրէն. «Եւ կրնայ գին կտրել ան հաւաքման՝ որն որ կը բովանդակէ թղթակցութիւնները, որոնք մէկ կողմանէ Պրոկղի եւ Սահակայ եւ մէկալ կողմանէ Ահակայ Մելիտինոյ եպիսկոպոսի եւ Սահակայ եւ դարձեալ Ահակայ եւ Հայոց նախարարաց մէջ եղած են... Բոլորին հայերէնը մէկ գրչէ ելած է, շատ հին գրչէ, շատ ընտիր ու ծաղկեալ լեզուաւ մը: Արդեօք Սահակայ կենդանութեան անոնց թարգմանութիւնն եղած է թէ ետքը: Չի կրնար ասկէ ստոյգ բան ըլլալ՝ որ ինք Սահակ անոնց թարգմանիչը չէ, վասն զի չէր կրնար իր գրչէն ելել Պրոկղի իրեն գրած թղթոյն սկիզբը (NB.): Չէ թէ մինակ թուղթերու, հապա իւրաքանչիւր թղթոց գլուխը գտնուած խորագիրներն ալ հին մաքուր լեզուաւ են: Արդ՝ աս խորագիրներուն մէջ չէ թէ մինակ Սահակէն կամ Մաշդոցէն ուրիշ թարգմանիչ մը հապա ինք Սահակ արդէն վախճանած կ'ենթադրուի»¹: Անցնինք բովանդակութեան:

Պրոկղ յունարէն թղթոյն սկիզբը նախ ցաւ կը յայտնէ թէ նորաձայն ու նորաբան վարդապետութիւնը մոռտ գործած է Հայաստան եւ թէ հոն բնութեանս հասարակաց թշնամւոյն ցանած որոմնախառն ստութեան լուրը՝ իր հոգին ու միտքը անասելի ցաւերով կը համակէ. ըստ որում կորստական մոլորութեան լուրը սովոր է առաւելապէս վերաւորել հոգին, որ տակաւին չէ հրահանգուած. հոս Պրոկղ առաքինութեան եւ մոլորութեան մասին իմաստասիրական հակիրճ խորհրդածութիւն մը ընելէն վերջ կ'անցնի ուսումնասիրել առաքինութեան տեսակները. ἀρετῆς μὲν οὖν εἰδὴ πολλὰ². Այս տեղ ասորի թարգմանութիւնը բոլորովին ուրիշ համառօտ սկզբնաւորութեան մը յետոյ³, կու

¹ Այս խօսքերը յառաջ կը բերեմ Գաթրճեանէն մնացած թերթիկէ մը, ուր ի մէջ այլոց գրուած է նաեւ «Միայն երկու ձեռագրի մէջ ասոնք գտնուած են, մէջ մը յարգ. Անտոնեան Հարց Հոռոմ պահած մէկ ձեռագրին մէջ, որուն մէկ ընդօրինակութիւնը Վենետկոյ մատենից մէջ տեսանք, մէջ մ'ալ Զաւլաւեան Սարգիս եպիսկոպոսին քով»:

² Migne, Pat. gr. 65, էջ 856. տես Զամչեանց, Պատմ. Հայոց Ա, էջ 527-528. Յովն անեանց, Պատմ. տիեզ. ժողովոց, էջ 210-211. տես նաեւ Զոտայեան, Պատմութիւն, 1890, էջ 218:

³ «Խորհուրդք ճշմարիտ հաւատոց, սիրելիք, են սեր ճշմարիտ եւ անարատ եւ աներկչեան խոստովանութիւն մի, անբաժանական եւ անեղծ երրորդութեան եւ միտք ճշմարիտ, անփոփոխ ի հաւատոցն առ Աստուած, զորո ոչ էթէ ի տախտակս քարեղէնս իրբեւ ի նմանութիւնս բարձեալ կրեմք, այլ ի տախտակս արտից իրբեւ զխորհուրդս յանձինս բարձեալ բերեմք, ի տախտակս կցեալ ի խաչափայտ եւ գրեալս արեւմտեւ արեւմտեւ Աստուծոյ: Այլ չէ ի գեւալ էթէ հաւատս միայն ունեցեմք, այլ պարտ եւ պարտ»:

¹ Migne, Pat. lat. 67, էջ 418:

² Land, Aneecdota syriaca, III, էջ 103:

³ Անդ, էջ 116:

⁴ Կորիւն, էջ 41. Համոէ Վարդանեան, Ein Briefwechsel zwischen Proklos und Sahak, WRKM, 1913, էջ 418, տես նաեւ Արեւ. Արքեպիսկոպոսի ուսումնասիրութիւնը, Արարատ 1874, էջ 6:

գայ կը միանայ յոյն բնագրին եւ երկու բնագիրները կը շարունակեն — փոքրիկ շեղումներով — առաքինութեան իմաստասիրականը. հետեւեալ առաքինութեան դէմ, որ եղբայրականաժողովուրդէ միայն տեսանելիով, կը գնեն քրիստոնեաներունը, որոնց սրտին աչքերը լուսաւորուած են հաւատքով եւ որոնց ուսուցիչն է Պաւլոսը: Առաքելն ալ կ'ընդունի առաքինութեան տեսակները, որոնց մէջէն մասնաւորապէս սակայն կը շեշտէ հաւատքը, յոյս, սէր (հմտէ Ա. Կորն. Թ. 13). հաւատքն է որ կը պարգեւէ մարդուն գերբնականը, եւ ինչ որ հրեշտակներու ու երկնային զօրութիւններու բնութիւնը ծնւ մէջէն չեն կրնար ծանօնել, նոյնը կուտայ մարդուն՝ հաւատքը. հաւատքն է որ կը մերձեցնէ զմեզ արքայական «անպաճոյճ» (ἀσχηματιστος) դասին եւ անսկիզբն ու անվախճան բնութեան ճառագայթներով զմեզ կ'ողողէ ու իր սեփական լոյսով կը փարատէ մեր մաքին խաւարը, այնպէս որ ինչ որ անտեսանելի է եւ անըմբռնելի՝ հաւատքով կը դառնայ այնուհետեւ կերպով մը տեսանելի եւ ըմբռնելի¹: հաւատքի այս գովասանականին — որմէ միայն թուղթս կրնար «վան հաւատոյ» անուանակոչութեան արժանանալ — կը յաջորդէ յուսոյ եւ սիրոյ առաքինութիւններու մասին փոքրիկ տեսութիւն մը, յետոյ հաւատոյ դաւանութեան նման հատուած մը, որ այժմեան հայ բնագրին սկզբնաւորութիւնը կը կազմէ Կնիք հաւատոյի մէջ²: Հայ հաւաքիչը երբեմն կարեւոր, երբեմն աննշանակ ընդհատումներով — զորոնք իրենց տեղը նշանակած ենք մանրամասնօրէն — յառաջ կը բերէ գրեթէ անեղծ հայերէն բնագիրը մինչեւ «եւ որ ինչ միանգամ մարդոյ եղբայրն էր դէպքն անցանէին» (էջ 111, տող 34—35), ուր կայ տասնութեց տող պակաս մը, զոր սակայն բարեբախտաբար Գիրք Թղթոցի հատուածը մեծ մասամբ կը լրացնէ՝ «եւ յայտարարցեն հակառակողքն», էջ 2, տող 4—14: «Արդ ես զարմացեալ եմ ընդ պակասամտութիւն նոցա» (Կնիք հաւատոյ, էջ 111, տող 35

եւ Գիրք Թղթոց, էջ 2, տող 15) նախագասութեամբ է որ կը սկսին հայերէն բնագիրները վերար խաչաձեւել մինչեւ «ոչինչ այլ աւելորդ գոյ յայն աթոռ» (Կնիք հաւատոյ, էջ 112, տող 17 եւ Գիրք Թղթոց, էջ 2, տող 32). եւ այս բառերով է որ կը փակէ Կնիք հաւատոյի հաւաքիչը իր յառաջընթացութիւնը եւ Պրոկղի թղթին շարունակութիւնը, աննշանակ զարտուղութիւններով, կը մնայ այլեւս Գիրք Թղթոցի մէջ: Հայուն քով վերջաւորութեան մօտ կայ հետաքրքրական յաւելում մը³, զոր չի ծանշար ոչ յոյն բնագիրը եւ ոչ ասորի թարգմանութիւնը, կարելի ալ չէ ըսել թէ յետամուտ է այս հատուածը, քանի որ լեզուն կատարելապէս նոյն է Թղթիս դասական լեզուն հետ. այս կտորը իբրեւ յատուկ հայ թարգմանութեան փոխած եմ գերմաներէնի եւ հրատարած Wiener Zeitschriftի մէջ (1912, էջ 422—424): Ասորի թարգմանութիւնը «այլ ինչ որ ոչ կարէ գնել քան զայն որ եղեալն է» (Գիրք Թղթոց, էջ 8, տող 3—Land, Anecdota syriaca, III, էջ 114), խօսքէն յետոյ բոլորովին կը զատուի եւ ինքնատիպ վերջաւորութեամբ մը կը փակէ Զաքարիա Պրոկղի թուղթը⁴, իսկ հայ բնագիրը՝ «ընդ նոսա դատապարտեալ ի դժոխս կործանեսցի» խօսքէն ետքը կու գայ դարձեալ կը միանայ յոյնին հետ՝ «այլ պահեսցիք դուք զվարդապետութիւնն — ի դպրութեան կենացն», յետոյ կը յարէ «ողջ լերուք ի Տէր եւ շնորհեալ լիջիք մեզ, աստուածասէր եղբարք» ողջոյնը, որ չի համապատասխաներ յոյն բնագրի ողջունին⁵:

¹ Զոտոյեան այս տարբերութիւնը յիշելով կը ծանօթագրէ «ուստի կը կասկածիք թէ հայերէն օրինակը Բարսիլ սարկաւագի ընդօրինակածն է, որուն համար կ'ըսուի թէ նպատակաւ մը ինչ ինչ յաւելումներ արած է ընդգէմ թեոգորսի, ինչպէս եւ անուան յիշատակութիւնը», Պատկեր, 1890, էջ 218:

² «Թէ մի է Աստուած, հայր, ամենակալ եւ մի Տէր, Յիսուս Քրիստոս, որով ամենայն ինչ եղեւ, որ երն միւտ եւ յաւիտեանս առ Հայր, ի նմանեւ եւ էակից նորուն եւ մի սուրբ Հօգի, տէր եւ կենդարարար, որ ի Հաւրէ երանեւ եւ ընդ Հայր եւ ընդ Որդւոյ երկրպագութիւն առնու եւ փառաւորի: Արդ է քի հոգի եւ է քի անշն լիւնիլէ Կոնստանտինոպոլիս, հաւատոյ եւ քի իրաւացեալ ընդ քի Կոնստանտինոպոլիս, զոր ընկալալ է հորցն որքոյն որ յամենայն ստեղծութեանց ազդեցութեամբ Հոգւոյն սրբոյ եկին գումարեցան ի մի վայր եւ բարոյեցին զճշմարիտ եւ զանարատ հաւատն, որ մեզն պահին ի ծագաց երկրի մինչեւ ի ծագս նորա», որուն կը կցուի, ինչպէս վերը յիշեցինք «կատարած թղթոյն» զոր Երանելին Պրոկղոս, եւ այլն, Land, Anecdota syriaca, III, էջ 115—116: Կոտորատիպերը համեմատելու է Գիրք Թղթոց, էջ 8:

³ Յոյն բնագրին վերջաւորութիւնը տես թարգմանութեան հայերէնի Զաքարիայ, Պատմ. Հայոց, II, էջ 528:

չաճ է պատկառ կալ եւ առաքինի կենաց եւ վարս արժանիս հաւատոյն ընծայեցուցանել, Land, Anecdota syriaca, III, էջ 103. տես Ahrens եւ Krüger, Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor, Anmerkungen, էջ 299:

⁴ Migne, Pat. gr. 65, էջ 857. Land, Anecdota syriaca, III, էջ 104:

⁵ Էջ 109, «Ասորին ի թղթոյն, որ առ սուրբն Սահակ Հայոց հայրապետն, Պրոկղիս այս վերջին բառը յետոյ գրուած կը թուի:

Հայը վերջապէս ունի «գրեալ յամի Տեառն 435»¹ թուականը, որուն մասին Գիրք թղթոցի յառաջաբանին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը տրուի. «գրեալ յամի Տեառն 435 ծանօթութիւնը, զոր մենք ալ տպագրութեան մէջ պահեցինք, գրքին գրութեան հետ կապ չունի, այլ ետքէն նոր գրով գրուած ծանօթութիւն մ'է. Պրոկղի թուղթին թուականը ցուցնելու մտքով՝ օտար ձեռքէ աւելցուած²»³. այս թուականին հիմը կազմած է անտարակոյս Գիտնիսիոսի թարգմանութեան սա խօսքը Data Constantinop. Consulatu piissimorum Theodosii Augusti XV et Valentiniani IV², որ է գործեալ յամի Տեառն 435:

Այս համեմատութիւնը ցոյց կու տայ մեզի յատկապէս թէ որքան անդամահատուած է Հայ բնագիրը. եթէ նկատելու ըլլանք միւս կողմանէ ժամանակի ազդեցութեամբ ու գրչագիրներու անզգուշութեամբ այս խնդր բնագրին վրայ բարդուած ու վերաբարդուած վերապահները՝ ճշգրիտ գաղափար մը կրնանք կազմել թէ ինչ կարգի բնագիր մը պահած են մեղի կնիք Հաւատոյն եւ Գիրք թղթոցը: Կարելի չէ ի հարկէ կարելորդ պահանջներու լրացման դարման մը տանիլ. այս գործը վերապահուած է պատահական երջանկաբեր գիւտի մը, մինչդեռ համեմատութեամբ յոյն նախարնագրին կայ կարելութիւն եթէ ոչ ամբողջովին գոնէ մեծ մասով ուղղել ու յարգարել սխալ ընթերցումներով ու անմիտ կիտաբբութիւններով սաստկապէս աղճատուած Հայ բնագիրը³: Հարկ է հետեւա-

բար փորձել համեմատական հրատարակութիւն մը եւ փորձել անոր համար մանաւանդ, որովհետեւ թուղթս աւանդած է մեզի բազմութիւն մը գիտական բառերու, որոնք տակաւին ոչ մէկ տեղ լուսաբանուած են եւ որոնց արժէքը սակայն անգնահատելի է Հայ դասական մատենագրութեան բառամթերքին անդրագոյն ճոխացման համար: Ար յիշեմ միայն այնչափ, երկու-րէն, ինչեւէլ արարած է կամ ինչեւէլ-իւն, համարու-իւն, համարու-իւն, հարկու-իւն, հարկու-իւն (= συλλογισμός), Կիւտնի-իւն, Կիւտնի-իւն, Կիւտնի-իւն, Կիւտնի-իւն, Կիւտնի-իւն բառերը, որոնք յունարէնի համեմատութեամբ կ'ունենան իրենց գիտական որոշ նշանակութիւնը: Չեմ յիշատակեր մասնաւորապէս այստեղ միւս նոր ու ցանցառ բառերն ու ձեւերը, որոնց իմաստը ճշգրտուած են իմ հրատարակելիք բնագրին կցուած մանրակրկիտ ծանօթութիւններու մէջ:

Հայ բնագիրը հետեւելով Migneի կը բաժնեմ որոշ հատուածներու, պահանջները մատնանշելու համար կը գործածեմ երեք կէտ, S կը նշանակէ կնիք Հաւատոյ, E՝ Գիրք թղթոց, իսկ P՝ «Պատկեր» թերթին ընթերցուածները (1890, էջ 219—222 եւ 271—276), () ի մէջ կը դնեմ բնագրին մէջ ներմուծուելիք բառերն ու տառերը, իսկ [] ի մէջ կ'անցընեմ այն բառերն ու տառերը զորոնք իբրեւ կասկածելի կը մատնանշեն ինծի յոյն բնագրին ընթերցուածները:

Բ.

Թուղթ Պրոկղեայ Եպիսկոպոսի առ Ստորին Սահակ հայրապետ հայոց եւ առ Ստորին Սամառոց:

Գ. . . . Հուստումը յԱստուածն բան յանեղծն յանարատն թէ տաւնց անցից մարմնացաւ եւ սրբութեամբ հաւատամբ. զի այս ինքն է մերոյ վրկութեան հիմն եւ հաստատութիւն. նա եւ սիրեմբ (զայն), որ վասն մեր եկն եւ զկերպարանո

«ոչինչ աւելորդ է այս յայն ամբողջ: Այսպէս կնիք Հաւատոյն, որոնցմէ շատ շատերը կրնար ուղղել Վ. Տէր-Մկրտչեան, եթէ հայերէն հասկնալու փոքրիկ բարեկամացողութիւն մը ունեցած ըլլար: Գիրք թղթոցն ալ ունի նման վերապահներու շարք մը, զորոնք մի առ մի յառաջ բերած եմ իմ գերմաներէն ուսումնասիրութեան մէջ, WZKM. 1917, էջ 424:

1 Eի խորագիրը կը պահեմ անփոփոխ, S ունի «նորին ի թղթոցն, որ առ սուրբն Սահակ Հայոց հայրապետն, Պրոկղի, անոր համար «նորին» որովհետեւ թղթէս յառաջ հաւաքելը ուրիշ հատուած մըն ալ յառաջ կը բերէ «Երանելոյն Պրոկղի եպիսկոպոսի խորագրով, կնիք Հաւատոյ, էջ 108: — 4-5 Յշունի «յանեղծն յանարատն», — 5 առանց անցից = ἀπαύδως: — 6 սրբութեամբ = εὐσεβώς: — 7 հիմն եւ հաստատութիւն, Յ. մէկ բառ յիշողութիւն: — 8 կը յաւելում

¹ Նախաբան, Գրչագիր Անտոնեանց, էջ ԺԱ:

² Տեա՛ն Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, V, էջ 438, ընդարձակօրէն համեմատելու է Van Heeke (Acta sanctorum octobris, X, էջ 644) որ քննելով խնդրական թուականը՝ անհաւանական կը գտնէ եւ կ'ուզէ կարգաւ 436, malum scriptiorem epistola ad Armenios in annum sequentem 436 prorogare.

³ Տեա՛ն միայն «որով կեղեցութիւն», կնիք Հաւատոյ, էջ 109, ուղղել «կեղեցութիւն», — «առնալու յանդգնութեան», անդ, ուղղել «առնալու», — «է՛ս ինքեան անդր հասեալ», էջ 110, ուղղել «է՛ս ինքեան անդր», — «է՛ս ինքեան անդր», էջ 3, «ասեմ քոյ իմաստուոր եմ», — այլ այն որ այսին՝ առնական ձեւ մը, որ սակայն ոչինչ կ'ունենայ իր մէջ տէ՛ն եթէ կարգաւ «այլ այն որ առնական», բողոքել զանխախտան բարոյց, — «այլ այն որ առնական», այսպէս է նաեւ յոյնը. — «անախ մտաց անախ», սրբագրել «յանախ», ինչպէս կը պահանջէ նաեւ «անախ», — «դաստուածեղէնն լուեալ եւ զլաթարարութիւն յերկրեալ», էջ 112, որուն ուղիղ պահած է Գիրք թղթոց, էջ 2 զլաթարարութիւնն, — «լաթարարութիւն մտանէր», աւելցուր «լաթարարութիւն» ինչպէս ունի Գիրք թղթոց, — «ոչինչ աւելորդ է այս յայն ամբողջ», անիմաստ խօսք մը, որուն սակայն ուղիղ ընթերցուածը կայ գործեալ Գիրք թղթոցի մէջ

առ զծառայութեան, որ ոչ եթէ զբնութեանն ինչ
 10 եղծումն յանձն էառ եւ ոչ աւելորդ ինչ յերբոր-
 դութիւնն արար: Արդ ամենայն քրիստոնեայ, որ
 ոչ պարարեալ է հաւատովք եւ յուսով եւ սիրով,
 չէ նա այն, որ անուանեալն կոչի. զի թէպէտ եւ
 բազում անգամ ծնչէ զմարմինն(ն) եւ յանցից անցից
 15 ցանկութեան թուի իմն (աղատ լինել եւ) զվարուց
 զքաջութիւնս ուղղել՝ յաղթութեան պատկացն
 արժանի չլինի, իբր (ի) նոյն ինքն յաստուածպաշ-
 տութեանն պատրաստիչ պատկացն, որ նահատա-
 կացն է պատրաստեալ՝ չժամանե(ա)լ:

Գ. Արդ հաւատք են, որպէս ասացաք, ամե-
 նայն բարեացն գլխաւորութիւն եւ պահեցի(ն)
 նորա առանց շնութեան. մի ինչ ի նա մատուցա-
 նել ամենեւին պղծութեան խորհրդոյ ի մարդկանէ
 եւ մի բնաւ ի պղծութիւն (ի) նորաձայն ուսմանցն
 25 պղտորեալ խառնակեցի, այլ ի ներքոյ աւետա-
 րանական եւ առաքելական սահմանացն հաստա-
 տեալ կացցէ, զի մի զք ամենեւին իշխեցէ ձեռն
 անձել զայնու, որով փրկեցաքն եւ որով ի միտու-
 թեան անդ մերով իսկ լեզուաւ ձեռնագրեցաքն:
 30 զի խոտէ եւ անփրկէ բարձրութիւն հաւատացն զա-
 մենայն յարձակումն յանդիմութեան եւ ժպտու-
 թեան ոչ միայն մարդկութեանս, այլ եւ որ յան-
 մարմին բնութեանն են՝ ի բարձունս գլխաւորեալ,
 որպէս երանելին Պաւղոս բողոք կարեալ դռէ Նթէ
 35 կամ մեր, ասէ, կամ հրեշտակք յերկնից աւետա-
 րանիցէ ձեզ քան զայն զոր ընկալարուքն դուք՝
 նզովեալ լիցի: . . .

Ե. Արդ ինքն Աստուած, անեղծն, ա-
 նարատն, անպաճոյճն, անսկիզբն, անչափակալն,
 40 հղաւրն. ամենազաւրն բանն եկն մարմնացաւ, քան-
 զի ամենայն զաւրութիւն եւ ամենայն կամակարու-

թիւն առ իւր էր, եւ առ նա զկերպարանս ծա-
 ապի եւ եղեւ մարմին եւ ծնաւ ի կուսէն, ամենայ-
 նիւ կամեցաւ ցուցանել թէ ճշմարտիւ մարդ-
 եղեւ. զի ի հարկէ երթան զհետ բարուցն իշխա- 45
 նութիւնք եւ կերպարանք եւ շարչարանք, զի ոչ
 ուրեք ասէ աւետարանիչն թէ եկն եմուտ նա ի
 կատարեալ մարդն, այլ ասէ Եղեւ մարմին, ի նոյն
 ինքն իջեալ ի բնութիւնն եւ ի սկիզբն անդր հա-
 սեալ ծննդեանն . . . : Նախ եղեւ մարմին, ոչ եթէ 50
 ի մարմինն եղծաւ, քան լիցի. զի կայ հաստատեալ
 Աստուածութիւնն եղծմանն ի վերայ. քանզի որ
 եղծմամբն է՝ ի ծորե(ա)լ բարուցն շարչարմամբն, իսկ
 որ մշանջենաւորն է՝ միշտ առ իւր ունի զանեղծ
 բնութիւնն:

Զ. Արդ ասեմք զերկոսին(ն) առաջի արկեալ
 բարբառս զրոց Եղեւ մարմին եւ առ զկերպարանս
 ծառայի եւ երկրքինն ուղղապաշտ(ա)մամբ իմա-
 ցեալ՝ փրկութեան սերմանիք լիցին մեզ: Այն(ու)
 զի ասէ բայ. Եղեւ՝ զանքակ կատարեալ հաւատա- 60
 րութեանն աւետարանիչն ցուցանէ մեզ. զի զոր
 աւերինակ միութիւն ոչ լինի ի մի(ւ)ութիւնս եր-
 կուս — զի եթէ այսպէս լինի ոչ լինի միութիւն
 (այլ միասութիւն) —, սոյնպէս մի բոս կատարեալ
 հաւանութեանն ոչ բաժանի յերկուս: Այլ այն 65
 որ ասէն Ա՛ռ՝ բողոքէ զանխախտն բարուց, քան-
 զի ամենայն որ լինելոցն (է), ի չէէ անտի լինի . . . :
 Արդ երկ(ւ)քին յաստուածական բնութեանն ան-
 կազմ են, զի ոչ եթէ ի չգոյից անտի ի մէջ եկն՝
 որ միշտ անսկիզբն է, եւ ոչ ի գոյից քակտեցաւ 70

“զայն”, հմմտէ τὸν . . . λαβόντα: — 10 եղծումն =
 τροπή: — 10—11 “աւելորդ — արար” = μήτε προσθή-
 κειν τῇ Τριάδι ὀργασάμενον: — 12 պարարեալ = πλου-
 τῶν: — 14—19 () ներք հետեւելով յոյն բնագրին կը
 ցանկամ մուծանել բնագրին մէջ, այլապէս իմաստ չունի
 նախադասութիւնը. “(ի) նոյն ինքն — չժամանե(ա)լ” =
 οἷα δὴ πρὸς ἐκείνον τῇ θεολογίᾳ μὴ φθάσας τὸν
 βραβεύτην (ուրեմի գոյականաբար դորձածուած է “պա-
 տրաստիչ”) τῶν στεφάνων τοῖς ὑπὲρ ἀρετῆς γενναῖος
 ἀθλησασιν: — 21 գլխաւորութեան = κεφάλαιον: —
 22—23 “մի ինչ — ի մարդկանէ”, շեղում մի կայ
 յոյնէն, μηδὲν κίβδηλον ἐπαγομένη ἐκ λογισμῶν ἀνθρο-
 πίνων: — 24 “Ե՛ն կը կարծեմ ջնջելի, յոյն ունի
 30 միշտ միւս բեղիկէս” = καὶ νῦν φωνάει (այսպէս ուրեմի,
 Revue de l'Instruction publique en Belgique, 1912,
 էջ 168: — 26 S “աւետարանական յառաքելական”,
 զոր ուղղեցի: — 27—28 S “զի մի որ ամենեւին իշ-
 31 խեցի ձեռն անձել այնու որով փրկեցաքն”: —
 31 S արձակումն: — 32—33 “այլ եւ — գլխաւորեալ”
 ἀλλὰ καὶ ὑπὸ φύσεως ἀσάρετον κορυφουμένην: —
 34 Գաղատ. Ա, 8: — 38 Բջինն ու ասորին (Land,
 էջ 105—106) ունին բնորոշական հատուած մը պարտեզ,
 զոր S ի հաւաքելը գուրս ձգած է իր յառաքելութեանէն:
 — 38—39 ինչպէս վերը, տող 4—5, նոյնպէս հոս Բ. չունի
 “անեղծն, անարատն”, որ հայրեն յատուկ կը թուի: —
 39 “անպաճոյճ” = ἀσχημάτιστος: — “անչափակալ” =
 ἀπερίγραπτος, ուրեմի շարականներու “անպարագիծ”
 հմմտէ Ա գ ա թ. “ոչ եթէ. անչափակալ բնութիւնն Աս-
 տուծոյ սահմանաթափէ եւ կողմնափակ իցէ”, էջ 169:
 — 40 Բոյնք չունի “հղաւրն”: — 40—42 “քանզի ամե-
 նայն — առ իւր էր”, Բ. պարզապէս τὸ γὰρ δυνάτον

παρῶν αὐτῷ βουλομένη: — 45 “իշխանութիւնք”, Բ
 αὶ ἀρχαὶ ուրեմի “-իշխան-”, initia, հայր հոս երկրորդ
 իմաստով առած է բառս, ասորին չունի այս հաստաւոր
 փոքրիկ շեղում մը պատճառաւ (Land, էջ 106): —
 48 Բ ո Վ Տ. Ա, 14: — 48 “ի նոյն — ի բնութիւնն” =
 ἐπ’ αὐτὴν τὴν καταβολὴν τῆς φύσεως φθάσας: — 49 S
 “ի սկզբն անդր”, ուղղեցի, հմմտէ εἰς τὴν ἀρχήν,
 հոս բառը առնուած է ուղիղ նշանակութեամբ: —
 50 կը պահի հաստուած մի, եթէ տող, զոր ասորին
 ունի (Land, էջ 106): — 51—52 “զի կայ — ի վե-
 52—53 “քանզի որ եղծմամբն . . .”, շատ մութ, Բ. ունի
 ἐπεὶ περὶ τὸ τροπικόν, παραφύσεως φύσεως πάθος = mu-
 tatio enim, naturae fluentis est passio: — 58 “ուղ-
 ճապաշտ(ա)մամբ” = εὐσεβὺς, զոր այլուր թարգմա-
 նուած կը գտնենք “որբութեամբ”, տող 6, եւ “բարե-
 պաշտութեամբ”, տող 149: — 59—60 S “այն զի ասէ՝
 բայց եղեւ”, որ իմաստ չունի, Բ. διὰ μὲν γὰρ τοῦ
 “ἐγένετο”: — 60 “զանքակ կատարեալ հաւատարու-
 65 թիւն”, ստրկական թարգմանութիւն մի, որ եղած պիտի
 ըլլայ նախաբար “զանքակ կատարեալ հաւատարու-
 թեանն = τὸ ἀδιαίρετον τῆς ἀκρας ἐνώσεως ἱερέμ.
 “զանքակութիւն” individuam summae unionis vim.
 քիչ մը վար կը գրուի “բոս կատարեալ հաւանութեանն”
 = κατὰ τὴν ἀκραν ἐνωσιν. Հմմտէ տող 66, 72 եւ 75:
 — 62 “ի միասութիւնս”, ուղղեցի “ի միութիւնս”, յոյնէն
 համաձայն պիտի ըլլար. “զի զոր աւերինակ միութիւն ոչ
 լինի ի միութիւնս երկուս (εἰς μονάδας δύο), զի եթէ
 այսպէս լինի, ոչ լինի միութիւն, այլ երկութիւն
 (միասութիւն = ἀλλὰ δύο), սոյնպէս”: — 66 S “որ
 70 ասեն” առ բողոքէ “յոյնի համաձայն ուղղեցի, հոս ալ
 “լանխախտն” առնուած է գոյականաբար τὸ ἀτροπικόν
 τῆς φύσεως, հետեւաբար immutabilitatem: — 67 երեք
 տող պակաս: — 68 S “յաստուածային”, ուղղեցի.
 հմմտէ Հանգ. Ամս. 1911, էջ 242 եւ Բառարանական
 գրառումներէնքս, Ա, էջ 16—17: — 68—69 “ան-
 կազմ են” = ἀνάρμοστα, neutrum tamen divinae na.

ասացաք, որոց գլուխն ինքնին է մահ, մարմնացաւ նա ի կուսէ անտի, որպէս գիտէ Աստուած բանն, եւ կերպարանեցաւ իբր զմարդ, զի այս ինքն կամք էին նորա, եւ ինքն զինքն յինքն ամբիփեաց, ի կերպարանս ծառայութեան եղեւ, ոչ մի ինչ պակասութիւն աստուածութեանն արար եւ այնպէս փրկեաց զամենայն ազգս մարդկան եւ մարմնով իւրով խափանեաց զամենայն չարչարանս, ողջ եւ անարատ գաստուածութիւնն պահեաց:

ԹԱ. Վասն այսորիկ եւ Գաբրիէլ ի տալ զաւետիս ծննդեանն զինքնիշխան զաւրութեանն, գոչէ առ Մարիամ. Նա ինքն, ասէ, փրկեցէ զժողովուրդ իւր յամենայն անաւրէնութեանց նորա: Իսկ արդ ժողովուրդ ոչ լինի մարդոյ այլ Աստուծոյ եւ ոչ զաշխարհ զք կարէ փրկել ի մեղաց, որ ինքն ապականութեամբ յերկիր անկեալ եւ ոչ իյցէ սկիզբն ծննդեան իւրոյ առանց արատոյ. ապա հարկ է եթէ նոյն Աստուած է եւ մարդ, ոչ եթէ բաժանեալ ինչ յերկուս, այլ կայ միայ մի եւ նոյն: Ծնանքն ի կնոջէ յայտ առնէր եթէ մարդ էր, իսկ առանց ամուսնութեան (եւ) կոյս պահել զմայր(ն)՝ յայտնի վկայեալ թէ Աստուած է: [զի] ապրեցոյց զաշխարհ Յիսուս, որ Քրիստոսն է, որ եկն յերկիր եւ ընդ մարդկան շրջեցաւ: Ապա թէ Քրիստոս զոյգն մարդ յք է եւ ոչ ինքն Աստուած բանն, զեմարդ ստեղծ նա ի սկզբանէ զամենայն, մինչ զեւ չէրն. զի եթէ կրտսեր ամենայն արաբածոց է մարդն, յայտ է եթէ որ յառաջն էին քան զնա, նոցա զկենդանութիւն չէ շնորհեալ Քրիստոսի, իբրեւ կրտսերոյ արարածոց, իբրեւ զուգնարեայ ինչ մարդոյ. իսկ զեմարդ Պաւղոս գոչէ. Մի է տէր Յիսուս Քրիստոս, որով ամենայն ինչ եղեւ... յայտ է թէ Քրիստոս Աստուած է բանն, որպէս գոչէ աւետարանիչն. Ի սկզբանէ էր բանն եւ բանն էր առ Աստուած եւ Աստուած էր բանն. նա էր ի սկզբանէ առ Աստուած, ամենայն ինչ նովաւ եղեւ... եւ Պաւղոս զնոյն քարոզէ եւ ասէ. Մի է տէր Յիսուս Քրիստոս, որով ամենայն, յայտ է եթէ Քրիստոս Աստուած է բանն:

ԹԲ. Ապա եթէ բերեն ի մէջ որ ի սուրբ գիրս բարբառք են, յորում անուանեալ մարդ — զի Պետրոս ասաց. ԶՅիսուսն որ ի Նազարէթէն այր եւ Պաւղոս ազգակէ. Յայրն անդր, յորում հաստատեաց զհաւատսն եւ նոյն իսկ Տէրն ասաց. Զի ինդրէք զիս ապանանել, զայր մի — զիտապցեն նոքա եթէ կամ վասն վատթարութեան հեղգու-

թեան տգիտութեան պակասեցան ի գրոցն խորհրդոց եւ կամ վասն խորամանկութեան խորհալութեան խոտորեն զգեղեցիկ գրեալս. զի [ասէ] մարդ իսկ է ճշմարտիւ Քրիստոսն, այլ [ամենայն նովաւ եղեւ] ոչ եթէ յառաջ ինչ էր մարդ, բայց միայն Աստուած էր. զի զոր աւերինակ Աստուած ոչ ստեղծանելով է [եւ] նոյն(պէս եւ) մարդ (ոչ) երեւելով, եւ զոր աւերինակ Հաւրն ըստ աստուածութեանն միազար է, սոյն աւերինակ եւ կուսին ըստ մարմնոյ համատոհմակ է, յամենայնի ճշմարտութեան խորհրդոյն ճառագայթեալ եւ յամենայն խորհութեանց դատարկացեալ: Ապա թէ ոչ ծնաւ զԱստուած կոյսն [եւ] ոչ բազում զարմանալեաց արժանի է, որ առանց ամուսնութեան ծնաւ, զի բազում եւ/այլ կանայք պտղաբեր եղեն արդարոց յաշխարհ: Ապա թէ մարդարեւիցն լեզուք զանաճառ խորհուրդն յառաջագոյն փող հարեալ գոչեն. Ահա առիկ կոյս յղացի եւ ծնցի որդի եւ կոչեցեն զանուն նորա Իմանուէլ, զոր թարգմանեաց Գաբրիէլ, ասէ. ընդ մեզ Աստուած, արդ ընդէր վասն ծննդեանն խոնարհման, զփառս ծնելոյն շուրջ յապաւեն: Գարծեալ ընդդէմ գնեն զայս. Ամենայն ծնունդ համատոհմակ է ծնելոյն, զի եթէ մարդ է զոր ծնաւն, ապա յայտ է եթէ մարդ է որ ծնաւն: Զայս բարուք ասացէք, այսպիսիք. նա՛ յայնժամ համատոհմակ ծնանի որ երկնեայն, երբ ըստ բուսոյ բարուց ծննդեանն ծնունդն երեւեցի, իսկ բուսոյ բարուց ծննդեան սկիզբն խառնակութիւն ամուսնութեանն է, քանզի խառնակութիւն յառաջագոյն լինի քան զապականութիւնն, իսկ ուր թշնամանացս այսոցիկ բնաւ եւ ոչ զմտաւ ածելով՝ անդ ամենեւին ժամանակ (չ)երեւի, այլ յանկարծակի համառուտ որ ի վեր իսկ է քան զտեւ՝ մեծաքանչ զարմանալիքն, իսկ ուր ի վեր է քան զբոյս բարուցն, անդ ծնունդն ինքն Աստուած: Արդ խոտորանիմք այսուհետեւ եթէ նա ինքն է որ զաշխարհ արար եւ զաւրէնան եղ եւ ի մարդարէս շնչեաց եւ ի կատարածի մարմնացաւ եւ զառաքեալսն ի փրկութիւն հեթանոսաց եւ ժողովրդոց որսացաւ:

ԹԳ. Փախիցոյք ի պղտորչաց անտի եւ ի

ἐνθα οὐδὲ σὺ νῦν θεοὺς τυχάνεις — 207 Գլուխ = ἀκρό-
πολις, նոյնպէս ասորին ܝܚܝܐ — 209 P այսինքն: —
τοῦ τελευθόντος ἀθθεντίαν καὶ δόναμιν, Մատթ. Ա, 21:
— 224 PE “յայտ է, ուղեցի, Յ. ἀναγκαίως, հմմտէ
տող 113: — 228 “թէ Աստուած է, P չիք “է, —
237 PE գոյնարեալ = ὅς ψιλὸς ἀνθρώπος: —
238 Եփես. Գ, 5. Կոլ. Ա, 16: — 239 Յ. “ամե-
թէ...: — 240 Յ. Գ. Ա, 1 եւ այլն: — 243 “նովա-
ւեաց ինչ եղեւ, ապա եթէ Քրիստոսիւ ամենայն, յայտ է
եղեւ, հասաւ տող մի կը պակսի, որով իմաստը դար-
նիւն գոչէ ամենայն ինչ նովաւ եղեւ եւ Պաւղոս...: —
244 Գործքք, 22: — Գործքք ԺԷ, 31: — 252 վասն
վատթարութեան եւ այլն, Յ. Գլուխ δὴ νῦν θείαν: —

253 P խորհրդոյ: — 255 PE գրեալն = τὰ καλῶς ἡρα-
φένται: — 262 PE “հմատոհմակ” ուղեցի, հմմտէ վարդ-
տող 275 եւ 278 = ὁμόφυλος: — 264 ասորին կը զար-
տաղի, Land, էջ 111: — 266 “որ առանց ամուսնու-
թեան ծնաւ”, Յ. Գլուխ ἡ ἀφθόροτος: — 267 պտղաբեր
եղեն = ἐκαρποφόρος: — 269 փող հարեալ գոչեն =
βοῶσιν: — 270 Եսայ. Ի, 14: — 272 Մատթ. Ա,
23: — 273—274 ծնելոյն = τῆς τεκοῦσας: — 274 շուրջ
յապաւեն = περιεκόπτονται: — 275 ամենայն ծնունդ —
ծնելոյն = πᾶν τὸ τικτόμενον ὁμόφυλον ἐπάσχει τῇ
τικτοῦσῃ, — 176 որ ծնաւն = ἡ τεκοῦσα: — 277 Յ.
սակայն ὁ τεχθεὶς: — 277 “այսպիսիք” կոչական =
ὡς οὗτοι: — 279 P որ երկն այն, E որ երկնայն “երեւի
երկնայն”, Յ. ἡ ὁδόνουσα: — 279 երբ = ὅταν: —
279 PE “ծննդեամբն” = κατὰ φύσιν: — 280 բուսոյ
բարուց ծննդեան սկիզբն = φυσικοῦ δὲ τόκου τὸ προοί-
μιον φθορά: — 283—286 “իսկ ուր” զարմանալիքն
= ἐνθάδε δὲ τῆς ὕβρεως ταύτης, οὐδὲ ἐννοία, ἀλλὰ ἐσχε-
δαίνοντες ἐπὶ λόγον τὸ θαῦμα: — 285—286 “որ ի վեր
իսկ է” ուղեցած էմ, PE “որ ի վերինն է” որ իմաստ
չունի: — 287 PE իսկ որ ի վեր է = ὅπου: —
293 պղտորիչ = θολερός:

ի Նիկիա սինհոդոսն էր ժողովոյն՝ [եւ] զուղղել (եւ զ) սուրբ փառս հաւատոցն հաստատեցին, եւ զոր վարդապետութիւն սուրբքն երանելիք Բառի-լիոս եւ Գրիգորիոս եւ որ միանգամ նման են նոցա, որ սրբութեամբ եւ հաւանութեամբ (զ) սուրբ հաւատս ի կեանս իւրեանց հաստատեցին, որոց ա-նուանքն գրեալ են ի դպրութեան կենաց:

Ողջ լերուք ի տէր եւ շնորհեալ լիջէք մեզ, աստուածասէր եղբարք:

Հ. ԱՐԻՍՏԱԿԸՍ ՂԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՄԻՆԱՍ ԹՈՒՍԵԹԵՅԻ

Հատ անգամ խօսուած է Մինաս Թոխա-թեցեւոյ անձին եւ գրութեանց վրայ թէ Ուսում-նաթերթիս մէջ եւ թէ այլուր: Բայց անոր կենսագրութիւնը կը կարօտի դեռ լուսարանու-թեան եւ գրական աշխատութիւնք պէտք են խնամով ի մի ամփոփուիլ: Նոր փորձ մը կ'ու-ղեմ փորձել:

Մինասի ծննդավայրն եղած է Եւդոկիա, միջին դարու մէջ Թոխաթ անուանուած, այն որ ժ-Ձ—ԺԸ դարերուն որրանն եղաւ կարգ մը երգիչներուն եւ յաճախ ներդրուեցաւ տարա-գիր որդիներէն կարօտալից:

Յովհաննէս կը կոչուէր իւր հայրը եւ Ղա-նիմաթ իւր մնայրը (Յիշատ., Թ. 5): Ծնունդն կ'իշխայ 1510 ին, ինչպէս ինքնին կ'ակնարկէ 1565 ին, Փետրուարին, իւր տարիքը նշանակե-լով 55 ամեայ (Յիշատ., Թ. 2, հմտ. եւ Թ. 3—4):

Իւր կենաց առաջին երեսնամեակը ան-ցուց հայրենիքի մէջ ի լուութեան: Նկատելով որ անիկա ինք զինք իւր առաջին տեսութեան 1544 ին «դպիր-նօտար» կը ներկայացնէ մեզի (Յիշատ., Թ. 1), կազմարարութեան արուես-տին հմուտ, կրնանք ենթադրել, թէ այս երես-նամեայ շրջանին կատարեց նա Թոխաթի մէջ ուսման ընթացք մը, երբ հմտացաւ բնութեան արուեստին եւ յարակից ճիւղերուն՝ մանրա-նկարչութեան եւ կազմարարութեան: Այս երեք արուեստներու մէջ ապա նշանաւոր հանդիսա-ցաւ: Այս իմաստով հասկնալու է իւր յորջոր-

ջանքն՝ դպիր, ինչպէս ինքն ալ յայտնապէս կը բացատրէ համազօր նօտար բառով: Յամենայն դէպս անձիշդ է երբ ժամանակակից մը զինքը իր 1551 ին Օլախաց երկրի հայերու վրայ յօրինած Ողբին խորագրին մէջ «Մինաս սար-կաւագ Թոխաթցի», կը կոչէ: Մինաս մինչեւ խոր ծերութիւն դպիր կամ նօտար մնաց:

Կամ հայրենիքին չբաւորութիւնն եւ կամ կեանքի անպահովութիւնն պատճառ կ'ըլլան իրեն առոյգ հասակին 30 ամեայ «տարագիր ըլլալ» հայրենի տնէն (1539/40)՝ պանդխտու-թեամբ օտար երկրի տակ հայթայթելու աւուր պարէնը (Յիշատ., Թ. 2): Առաջին անգամ կը պատահի իրեն 1544 ին Կամենից, Լեհաստանի գաղթականութեան մէջ, ուր Սաղմոսարան մը կը նորոգէ (Յիշատ., Թ. 1): Կ'երեւայ թէ ժամանակ մը վերջը անցած է ասկէ Սուչաւա (Սէչով), ուր — ինչպէս կ'ըսէ, ակնատես եղած է 1551 Օգոստոս 16 ին տեղւոյն Հայոց դէմ յարուցուած հալածանաց, որուն պատմութիւնն գրած է ողբախառն:

Զայս դառն աղէտս «էստ Գէ-Գէ»,

Այս Օլախաց փոքրիկ երկրի (Կամենից, էջ 27):

Բայց Թոխաթեցւոյ տեւական բնակութիւնն եղած է Լեմբերգ, ուր կը գտնուէր զինքը 1563 Փետր. 5 էն սկսեալ: Այս թուին յօրինած է Հերիսայի «գովքը» ուր կը գրէ իր մասին.

Բայց այս զարիպը Թոխաթցի,

Մինաս անուն մեղաց գերի.

Եկի անկայ Լովաց երկրի,

Կարօտ մնացի ես հերիսի:

Հոս ի Լեմբերգ իւր բնակութիւնն ունէր Հաճկատարի վանքը՝ Ննման Ս. Աստուածածնի Եկեղեցին, որ մի եւ նոյն ժամանակ Արքեպիս-կոպոսարանն էր, ուր նօտարութեան պաշտօնը կը վարէր, անդադար յարաբերութեան մէջ ժողովրդեան հետ: Զայս կ'ակնարկէ Թ. 2 Յի-շատակարանին մէջ, երբ կը գրէ թէ «մեր բնա-կութիւնս երթ եւ եկ էր բազմաց»: Իւր նօ-տարական արձանագրութիւնները պահուած են մեր Մատենադարանի Թ. 441, 446 եւ 452 ձեռագիրներու մէջ (տես վարը):

Գրիգոր Ղարաբեցին էր այս ատեն Լեմ-բերգի Հայոց արքեպիսկոպոսը, որուն հետ մտերմական յարաբերութեան մէջ էր Մինաս իրրեւ քարտուղար եւ յաճախ սեղանակից: Առանձին յարգանքով կը յիշէ զինքը իւր Հերիսայի գովքին մէջ.

443 Այսպէս է յոյն ողբոյն *πάσαν τὴν σὸν ἐμὴν ἀδελφότητα ἐγὼ τε καὶ οἱ σὸν ἐμοὶ προσάγορεύομεν*. Հայ ունի ի վերջոյ ծանօթ թուականը «գրեալ յամի Տեառն 435»: